

היען במקורות ישראל

פרק זה יעסוק ביען (*Struthio camelus*), עוף הידוע בלשון חז"ל בשם 'נעמית'. היותו הגדול בעופות, צורתו המרשימה, התנהגותו המיוחדת והשימושים המגוונים שנעשו בו, הם הגורמים לכך שהוא תועד רבות בספרות ההיסטורית הקדומה. הוא נזכר רבות גם במקורות היהודיים הקדומים, כסמל וכמשל, וגם בקשר לשימושים שנעשו בנוצותיו לקישוט ובביציו לכלים. יחד עם זאת, על פי מסורת חז"ל, היען הוא עוף טמא, חסר סימני טהרה אחדים, ואין לגביו מסורת כלשהי של אכילה. סוגיית זיהויו במקורות ושאלת כשרותו, צצו ועלו בתקופות שונות.

על כל ההיבטים השונים הקשורים ליען במקורות ישראל נבקש להתמקד בפרק זה.

גידול נעמיות בארץ ישראל ושימושן בעבר ובהווה

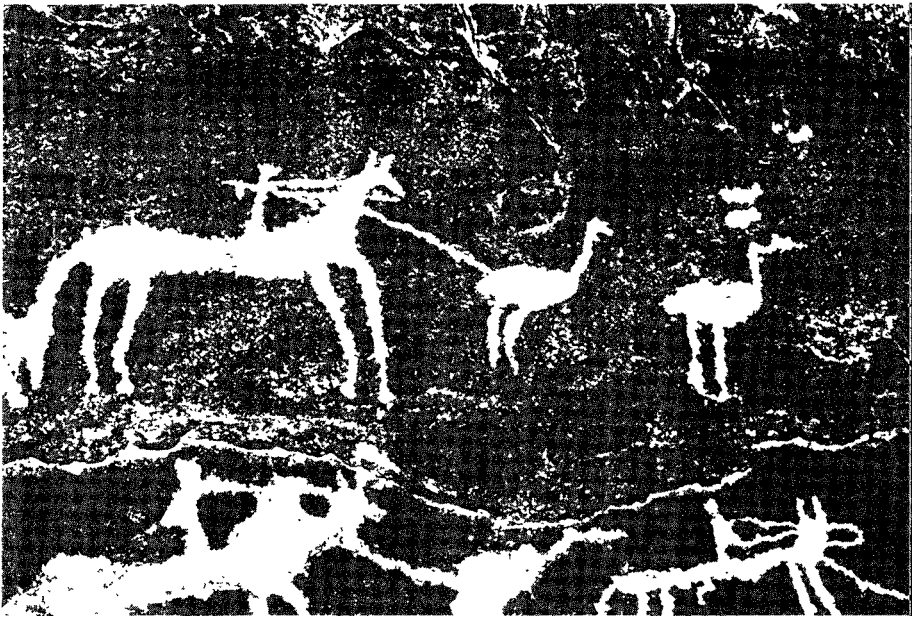
היען שגדל בעבר במדבר הסורי, בירדן, בנגב ובסיני, היה תת-מין *Struthio camelus syriacus* — הקטן בממדי גופו מהיען האפריקני. בנוסף, ליען הארץ ישראלית הייתה ביצה חלקה, בעוד שביצת היען האפריקני בעלת נקבוביות עמוקות. דבר זה מאפשר לבחון את מקורן של ביצי היען שנמצאו באתרים שונים בארץ.

על מציאותו של היען בנוף הארץ ישראלית בתקופות הקדומות ישנן עדויות ארכאולוגיות רבות. הרבה שרידים של קני יענים נמצאו באזורים המדבריים של הארץ. קני יענים ובהם ביצים שלמות, נמצאו גם בשפיים וליד תל מיכל (הרצליה), דבר המעיד על תפוצתם גם באזור מישור החוף.¹ עדויות נוספות לשכיחות היענים הם ציורי סלע מאזורים רבים מדרום הארץ בהם נראים עופות אלה, כמו למשל באתר ה'מרכבות' בתמנע (המאות הארבע עשרה-החמש עשרה לפנה"ס),² או עדר יענים וציד שלהם בדרום סיני.³

1 י' פרידמן, 'קני יענים מהתקופה הכלקוליתית — בהרצליה', טבע וארץ כא (תשל"ט), עמ' 213.

2 ב' שלמון, 'סלעים חיים', ארץ וטבע 42 (תשנ"ו), עמ' 48.

3 י' הרשקוביץ ואחרים, 'חריטות הסלע של דרום סיני, סיני ב, תל אביב תשמ"ז, עמ' 610-611.

קבוצה של רוכבים לוכדת יענים (הריתת סלע מדרום סיני)

ביצי היענים

ביצי יענים שימשו בעת העתיקה לצרכים שונים. שימוש בקליפות של ביצי יענים להכנת חרוזים לתכשיטים, נמצא בדרום סיני ובתל אל-עג'ול מהאלף השני לפנה"ס.⁴ אולם השימוש הרווח בביצים היה ככלי קיבול, כפי שהתגלה באתרים ארכאולוגיים רבים בארץ.⁵ יש שעיטרו את ביצי היענים וציפו אותם בחומרים שונים, כפי שנזכר במשנה: "ביצת נעמית המצפה".⁶ ביצת היען נמנתה עם הכלים שבהם אפשר לשים מי הטאת של פרה אדומה: "ביצת הנעמית כשרה לקדש בה".⁷ שימוש בביצי יענים ככלי קיבול למים התקיים עד העת

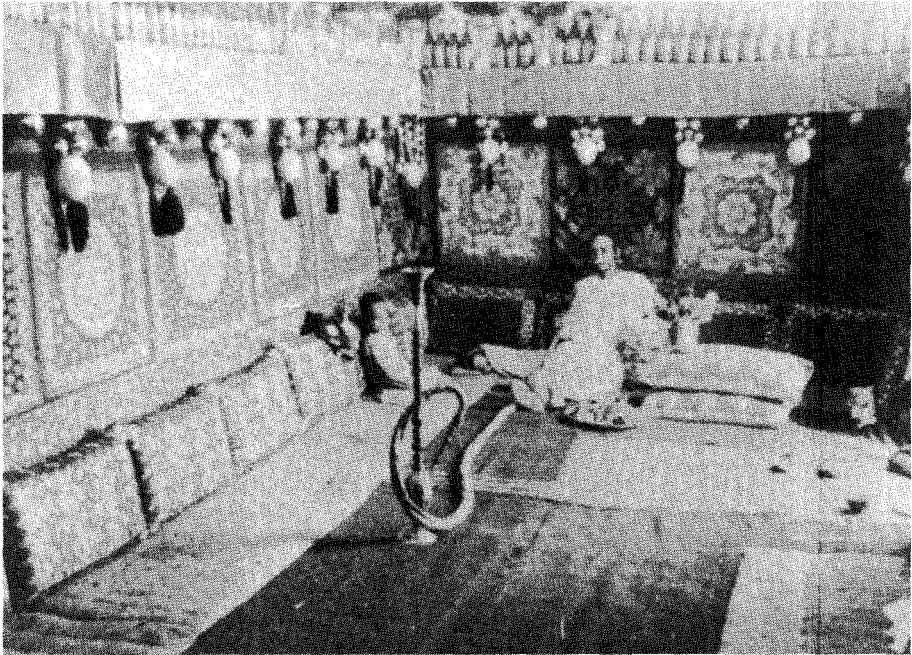
4 א' גורן, 'הנואמיס בדרום-סיני', בתוך: ז' משל ו' פִּינְקֶלְשְׁטֵיין (עורכים), קדמוניות סיני, תל אביב 1980, עמ' 252; ש' בודנהיימר, החי בארצות המקרא, א, ירושלים 1949, עמ' 286.

5 י' פרידמן (לעיל, הערה 1); י' גרפינקל, 'אשקלון הניאוליתית', בתוך: א' ששון ואחרים (עורכים), אשקלון — עיר לחוף ימים, תל אביב תשס"א, עמ' 52. על שברי ביצים שנמצאו באתרים רבים בסיני, ראה: D. Segal & I. Carmi, 'Rehovot Radiocarbon date list V' Atiqot 29 (1996) pp. 99-101.

6 כלים פי"ז מי"ד; תוספתא כלים בבא מציעא פ"ז ה"ו, מהד' צוקרמאנדל עמ' 586.

7 תוספתא פרה פ"ה ה"ח, מהד' צוקרמאנדל עמ' 634-635.

החדשה, כפי שהעיד י' אהרונ'י. בהיותו במדבריות שבעבר הירדן המזרחי פגש אהרונ'י רועים ש"כלם משתמשים בשפופרות-ביצים ריקות של הנעמית כבצפחות לשתיית מים בדרך"⁸. ביצי יענים שימשו גם לקישוט וכאובייקט בעל משמעות סמלית במקומות קדושים לבני תרות שונים. דוגמה לכך ניתן לראות עד היום בתקרה של כמה מהחדרים, שבהם מצויים ציוני המצבות של האבות במערת המכפלה בחברון. דוגמות נוספות ניתן למצוא במסגדים

ביצי יענים מעטרות את חדר היולדת בתימן (מצילומי יחיאל חייבי)

ובכנסיות המזרחיות בכל המזרח התיכון.⁹ לביצים אלו היה שימוש פרקטי; הן נתלו מעל מנורות התאורה שהשתלשלו מהתקרה, והיוו מחסום והגנה על שמן המאור מפני חולדות ועכברים רעבים.¹⁰ תליית ביצים הייתה תופעה עממית גם בבתיים פרטיים, ושימשה כנגד עין הרע. כאשר מרי אליזה רוג'רס ביקרה בבית ערבי בחיפה, ראתה ביצי יען מקושטות משתלשלות מהתקרה, וכאשר שאלה את בעלת הבית לשם מה הביצים, ענתה: "הן הרחיקו

8 י' אהרונ'י, זכרונות זואולוג עברי א, תל אביב תש"ו, עמ' 104-105.

9 E. Horn, *Ichnographiae monumentorum Terrae Sanctae*, E. Hoade & B. Bagatti (eds.), Jerusalem 1962, p. 50; J. Hani, 'Miscellanea', *L'Orient Syrien* 4 (1959), pp. 110-114

10 מ' ברשטיין, עולם התרשיה, לונדון תש"י, ב, עמ' צג.

מאיתנו יגון וצער".¹¹ בתימן שימשו ביצי היענים לקישוט חדר היולדת כסגולה נגד עין הרע.¹² התופעה של תליית ביצים של יענים הייתה קיימת גם בבתי כנסת יהודיים בכל רחבי האימפריה העות'מאנית.¹³ כך כתב ר' יעקב עמדין בעניין זה:

הנה נא שמעתי היהודים בארצות תוגרמא תולין ביצת הנעמית בבה"כ כדי לעורר אדם על הכוונה ולא יביט הנה והנה, כי בת היענה מחממת ביצתה בראייתה ומוציאה בדרך זה אפרוחיה. מכאן נראה מה חוש הראות פועל עם עוצם ההבטה וההסתכלות וזה ענין נאות לתפילה.¹⁴

על דגירת היען באמצעות כוח ראייתו, אנו שומעים לראשונה בימי הביניים,¹⁵ והוא נזכר גם בכתבי האר"י:

בענין ביצת היענה שנולד ממנה האפרוח ע"י הסתכלות זמן מה בלתי שתשב על הביצה לחממה כשאר העופות וזה יורה היות כח ממשי בהסתכלות העיניים.¹⁶

הסמליות הטמונה בביצת היען נוצלה להעברת מסרים דתיים ומוסריים שונים, וייתכן שבשל השפעת הקבלה אומץ המנהג לתלות ביצים בבתי הכנסת בצפת. הרב מרדכי הכהן מגדולי החכמים של ארם צובא, שעלה לארץ ישראל והשתקע בצפת בשליש הראשון של המאה השבע עשרה, כתב בפירושו לתורה:

וכן הנעמה מטלת ביצים ומנחתם במקום גבוה ועומדת במקום רחוק כנגדם ומבטת ורואה בהם ואינה מסיחה דעתה מהם, ובאותה הבטה עושה פירות שיוצאים האפרוחים, ואם תבא שום חיה ומפסיקה הורגים אותה, לפי שנעשו הביצים

11 מ"א רוג'רס, חיי יום-יום בארץ-ישראל, תל אביב תשמ"ד, עמ' 310.

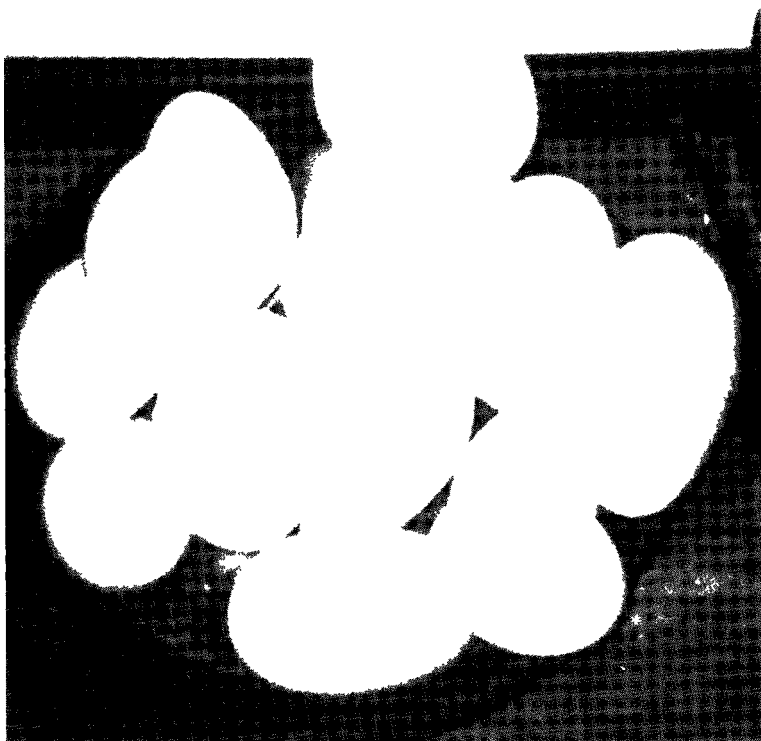
12 י' שער (עורך), צנעא וסביבתה בצילומי חיאל חיבי, בני ברק תשמ"ה, עמ' 81 תמונה מס' 149. רמז למקור מנהג זה מופיע אצל ר' מרדכי הכהן, שפתי כהן ב, פרשת תזריע, ירושלים תשכ"ד. תכונת השמירה שייחסו ליען מנעה התפתחות של 'ביצים מזוורות', וכך באופן סמלי מובעת הכמיהה לשמירה על שלומה של הולד.

13 ראה: א"א שמש, 'עדויות מקוטעות לשימוש בביצי יענים כמצג עיטורי-סמלי בבתי כנסת', שנה בשנה מג (תשס"ג), עמ' 213-219; א' ארנד, 'דרך "לעורר אדם על הכוונה" בבית הכנסת', דף שבועי, אוניברסיטת בר אילן, פרשת תרומה (תשס"ג), מס' 482, עמ' 3-4.

14 ר' יעקב עמדין, סידור בית יעקב, למברג תרס"ד, עמ' תלז.

15 ר' גרשון בן שלמה, שער השמים, וורשה תרל"ו, מאמר רביעי, עמ' 31.

16 ר' חיים ויטאל, אוצרות חיים, ירושלים (ללא ציון תאריך), שער נקודים, פ"א; וכן ראה: ר' צבי הירש אהרן קידנובר, קב הישר, למברג תשכ"ז, פרק א.

ביצי יענים 'מוזרות' (צילום: נורית שכטר)

מוזרות, ולזה נהגו לתלותם בבית הכנסת, לומר שעיקר התפילה שתתקבל ותעשה פירות היא הכונה ולא יהיה דבר מפסיק בינו לבין אביו שבשמים...¹⁷

ר' מנחם מקאמיניץ, שביקר בצפת בשנת 1833, כתב: "גם מנהגם [של יהודי צפת, ז"ע], כמו שראיתי בספר הגאון ר' יעקב עמדין ז"ל, לתלות בכל בכ"נ שלהם קליפת ביצה מבת היענה".¹⁸ שנים ספורות לאחר מכן, ציינו תופעה זו שני נוסעים נוצרים שביקרו בקבר רשב"י במירון: "...נכנסים לבית התפילה הלבן, מקום קריר ונעים, ומעיין קליפת ביצת יענה יורדת לו מן הגג".¹⁹ טעם למנהג זה הביא ר' אברהם חמוי, מחכמי חלב: "בת היענה — אינה יושבת על ביציה, אלא בראיה בלבד תאסף ביציה, ומטעם זה נותנין ביצי בת היענה

17 ר' מרדכי הכהן (לעיל, הערה 12), עמ' 44.

18 א' יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת גן 1976, עמ' 538.

19 מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל אביב תשכ"ו, עמ' 518.

בבתי כנסיות להורות נתן שעניינו לד' אלהינו עד שיחננו".²⁰ ר' משה קונין כתב שמנהג תליית הביצה בבית הכנסת נועד "לעורר הלכות להשגחת אבינו שבשמים עלינו בחסדו יתברך".²¹ ביצת היען הייתה אפוא סמל להשגחה ישירה ומתמדת. בבית הכנסת 'עדס' של עדת החלבים, שנוסד בירושלים בשנת 1900, ישנה ביצת יען, שתלויה בתוך רשת מיוחדת המשתלשלת מהתקרה בסמוך להיכל.²² ביצי יען היו גם בכמה בתי כנסת בתימן, כדוגמת בית הכנסת אלכוחלאני שבצנעא.²³ ר' שלמה בדיחי מחכמי צנעא (נפטר לאחר שנת 1905), הביא בפירושו לתורה חלק מהטעמים השונים שמנינו לתליית ביצי יען בבית הכנסת, והוסיף:

ובית הכנסת מקדש מעט, ובראות אדם אלו הביצים בבית הכנסת, זוכר שעניי ה' תמיד בארץ ישראל מקום מקדשינו ויבא להתפלל על הגלות ועל החרבן... עוד טעם אחר קיבלתי למה תולין את הביצים בבית הכנסת, כדי שיראו אותן הנכנסים ולא ישחו שיחת חולין בבית הכנסת, ויהיו דומין לביצה שאין לה פה, כך האדם ישתוק משיחת חולין כמאן דלית ליה פומא, ובזה מדבק מחשבתו בהקב"ה ומתפלל בכוונה.²⁴

נוצות היען

נוצות היען שימשו לקישוט במזרח ובמערב עוד מתקופות קדומות, נוהג שהיה מקובל גם בארץ ישראל. הנוצות (pennes) נזכרות ברשימות המסים, שהוטלו על הסחורות בעיר עכו במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה.²⁵ המסחר בנוצות, קרוב לוודאי נוצות של יענים, נזכר רבות במזרח התיכון, והיהודים נטלו בו חלק נכבד. בפסק בוררות בין שני אחים

- 20 אש"ח חמוי, נפלאים מעשיך, ליוורנו תרמ"א (ירושלים תשס"א), מערכת ב', אות ב, והשווה: הרב אליהו הכהן, מדרש תלפיות, ורשא תרל"ה (ירושלים תשכ"ג), ענף בעלי חיים, אות ב', עמ' נז.
- 21 משה בן מנחם קונין, ספר בן יוחאי, וינה תקע"ה, מענה א', עמ' סג, בשם תיקוני זוהר סוף תיקונא ג'. לדעת אחרים יש בראייה בביצת היען להזכיר עד כמה חמורה העברה להסתכל בנשים ובעריות. ראה: ר' פנחס אליהו הורביץ, ספר הברית, ירושלים תש"ן, מאמר יד, עמ' רטו.
- 22 תודה לד"ר ברכה ניב ולמר יחזקאל נוואמה יו"ר העדה החלבית בירושלים על מידע זה. לדברי מר נוואמה הייתה בעבר ביצת יען נוספת, אלא שהיא נעלמה במהלך השיפוץ שנערכו בבית הכנסת.
- 23 רשימת תכולת החפצים בבית כנסת זה, ראה: ש' גמליאל, פעמי העליה מתימן, ירושלים תשמ"ח, עמ' 210, 208.
- 24 ש' בדיחי, עולת שלמה, א"ח כהן (מהדיר), ירושלים תשנ"ד, פרשת שמיי, עמ' רעט.
- 25 A. Beugnot, 'Les Assises de Jerusalem', RHC II, Paris 1843, p. 178, no 71

גב' סעירה
צברי, שעלתה
לארץ-ישראל
מתימן בשנת
תשנ"ד מתקינה
ארבה לאכילה
בתוך תנור
מסורתי
(צילום: נעם
פורת)

ארבה המדבר מטוגן ומתובל. למין זה קיימת מסורת אכילה בקרב יהודי תימן וחלק מיהודי צפון אפריקה

טווס (Pavo cristatus) זכר

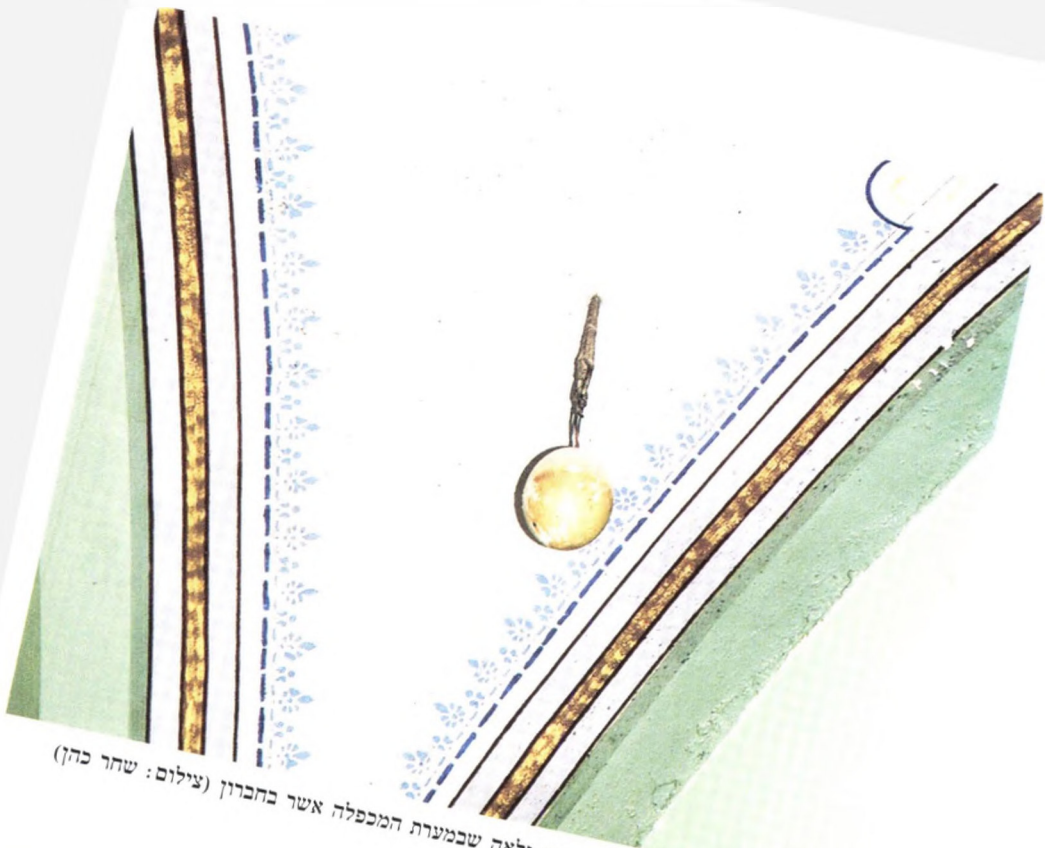
פסיון (Phasianus)

יענים בשמורת החי-בר בערבה

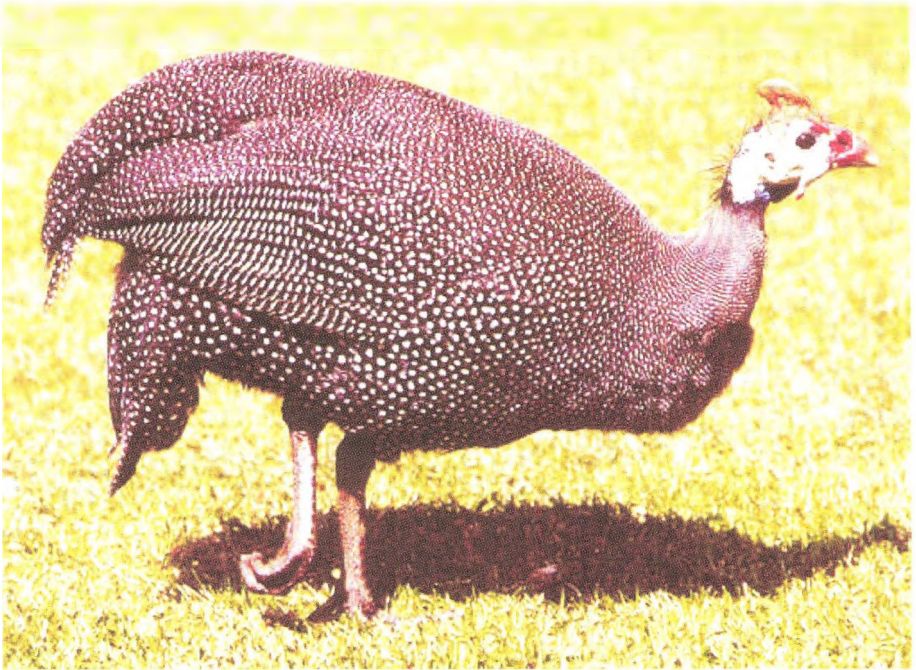
ניתוח קורקבן של יען; החלק הפנימי נקלף ביד בקלות והוא מכיל בתוכו אבני חצץ גדולים.

ביצת יען תלויה בתקרת אולם יעקב ולאה שבמערת המכפלה אשר בחברון (צילום: שחר כהן)

שלו מרזן חיפני הגדל בשביה

פמיניה (Numida meleagris)

ברברי (Cairina moschata) הידוע גם בשם ברווז מוסקובי (Muscovy)

חגלה (Alectoris chukar)

קן חגלה במדבר יהודה. לראשי הביצים צורת כד וחד.

צוצלת (Streptopelia
senegalensis) המכונה גם
בשם תור העיר

זוג יוני סלע (Columba livia). למעשה רוב האוכלוסיה כיום היא מעורבת עם יוני הבית

אפרוח של יונה כיום
בקיעתו; מכוסה פלומה
צהובה ועיניו סגורות

אפרוח של תור בן
שלושה ימים; מכוסה
בפלומה זהובה. ניתן
להבחין בקולמוסי נוצות
הכנפיים

זוג אפרוחים של תור בני
שמונה-תשעה ימים.
בשלב זה עוטה כל גופם
בנוצות עם שרידי פלומה

הובלת מנחה כציור ממצרים
העתיקה: יען, ביציה ונוצותיה

סוחרים כתב ר' שמעון בן צמח דוראן (1361-1444) לאחד מהם: "ובענין נוצת הנעמית ששלחת על ידו ושלחם לויניצאה"²⁶. בין יהודי מצרים שסחרו בנוצות יענים היו ר' דוד בן זמרא (הרדב"ד) ואברהם קולון.²⁷ בתשובה של ר' יעקב פראגי (1660-1730), מגדולי החכמים במצרים, מופיע דיון הלכתי אודות "ראובן נתן לשמעון מעט נוצא של נעמיות שיוליכם עמו למדינת הים למכרם לו שם"²⁸. בידיעה משנת 1817 נמסר, שליהודי בנגאזי (בטרפולי) היה מונופול על שיווק נוצות יענים ושליחתן לליוורנו ולמרסיל.²⁹ בורקהארדט מספר בשנת 1810 לערך, שהבדווים בעבר הירדן היו מוכרים נוצות יענים לסוחרים שהציעו את מרכולתם בדמשק.³⁰ מרי אליזה רוג'רס מתארת את לבושם של כמה משבטי הבדווים בצפון הארץ באמצע המאה התשע עשרה, ואת חניתותיהם המעוטרות בנוצות יענים.³¹

26 שו"ת התשב"ץ ג, למברג תרנ"א, סימן קסו.

27 א' דוד, 'עוד לעסקי המסחר של הרדב"ד', פעמים 32, תשמ"ז, עמ' 132; הנ"ל, 'מעורבותם של יהודי מצרים במסחר עם ויניצאה במאה הטי"ז על-פי מסמכי הגניזה הקהירית ומקורות אחרים', דברי האקדמיה האמריקאית למדעי היהדות ס, תשנ"ה, עמ' 10.

28 שו"ת מהרי"ף, ירושלים תשנ"ט, סימן לב.

29 א' בשן, 'תעודות על קשרים בין ליוורנו ליהודי אלג'יר, בון, תוניס וטרפולי במאה הי"ח', מיכאל ה, תשל"ח, עמ' קלט, הערה 13. J L Burckhardt, Travels in Syria and the Holy Land II. London, 1822, pp 602-603.

30 ז"ל בורקהארדט (לעיל, הערה 29).

31 מ"א רוג'רס (לעיל, הערה 11), עמ' 105, 155.

היען בארץ ישראל ובסביבותיה בעת החדשה

בתקופת ימי הביניים עדיין היו היענים שכיחים באזורים רבים בארץ. כך למשל מציין הנוסע האיטלקי פרנצ'סקו טוריאנו בסוף המאה החמש עשרה: "יש להם [בארץ הקודש] מספר רב של יענים, שבהם הארץ מלאה. הם אוכלים ברזל, אבל אינם מעכלים אותו".³² היענים גדלו בטבע באזור ארץ ישראל עד אמצע שנות העשרים. בשנת 1902 ראה מוסיל יענים בצפון סיני ובערב. בשנת 1908 ראה ג'וסן (Jaussen) יען צעיר ליד עסלוג' (משאבי שדה).³³ אהרוני תיאר יענים בעבר הירדן ובמדבר הסורי. בשנת 1910 הוא גילה לראשונה קן יענים, ואת ביציהם שלח ללורד ולטר דה רוטשילד, חוקר עופות יהודי מאנגליה.³⁴ לחוקר זה הוא שלח לאחר מלחמת העולם הראשונה שני פוחלצים של יענים.³⁵ בסיוור שהוא ערך בשנת 1927 עדיין ראה להקות גדולות של יענים.³⁶ ב"ריד המזרחי הראשון, שהתקיים בתל אביב בשנת 1929, הוצג יען חי, שניצוד במרחק של כשעתיים הליכה מבאר שבע. באוסף האוניברסיטה העברית מצוי פוחלץ של יען, ובפתק המצורף אליו, בכתב ידו של אהרוני, כתוב שניצוד במרס 1931 מצפון-מזרח לדמשק. בשנת 1948 ניצודו שני יענים במפגש הגבולות ירדן-עירק-סעודיה. בשנת 1966 נסחפה נקבת יען בשיטפון מאזור מעאן לערבה הירדנית, ודומה שזה הפרט האחרון שנצפה באזורו.³⁷ על גידול יענים בשבי בתור חיות מחמד, יש כמה עדויות מהעת החדשה. סלה מריל הזכיר בספרו שיצא בשנת 1883, יהודי בשם שפירא, שגידל בכיתו בירושלים יען, אותו רכש מעולה רגל, שהביאו ממכה. היען הובא צעיר לימים, וכאשר מריל צפה בו היה כבר בן ארבע שנים, גדול ממדים ותוקפני בהתנהגותו.³⁸ ישנן מספר תמונות שצולמו באתרים שונים בארץ בשליש הראשון של המאה העשרים, למשל צילום משנת 1925 של משרת אפריקני עם יען מאולף, ויען שצולם ליד גשר אלנבי בשנת 1929.³⁹ ניסיונות לגדל יענים לצורך שימוש בנוצות שלהם, נעשו בארץ עוד בתחילת המאה העשרים. החלוצן בתחום זה היה שמואל צבי הולצמן (1883-1960), לימים מגואלי הקרקעות

- 32 T. Bellorini et al (eds). Fra Francesco Suriano, Treatise on the Holy Land. Jerusalem 1949, p. 232 (תרגום שלי, ז"ע). אפשר גם שהתיאור שלו מתייחס למצרים ולא לארץ ישראל.
- 33 ב' שלמון (לעיל, הערה 2), עמ' 50; ע' פז, 'עולם החי של ארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית', טבע וארץ כב (תשמ"ב), עמ' 149-150.
- 34 אהרוני, זכרונות (לעיל, הערה 8) ב, עמ' 47.
- 35 שם, עמ' 60.
- 36 שם, עמ' 63.
- 37 ב' שלמון (לעיל, הערה 2), עמ' 50; ע' פז, ערך 'יען', אנציקלופדיה החי והצומח ו, תל אביב 1986, עמ' 34; הנ"ל, 'החי כנגב בעבר ובהווה', אריאל 151-150 (תשס"ב), עמ' 76-78.
- 38 S. Merrill. East of the Jordan. New York 1883, p. 415.
- 39 ע' פז, 'החי כנגב' (לעיל, הערה 37), עמ' 77.

שיירה במדבר סיני וברקע ציד יענים
(איור מספרו של הנוסע הצרפתי Thevenot שביקר באזור זה בשנת 1658)

משרת אפריקני עם יען מאולף בדרום הארץ (הצילום באדיבות אלי שילר)

בגוש עציון, שנקרא על שמו. דוד סמילנסקי מספר בזיכרונותיו משנת 1908, שהולצמן יצא תשע שנים לפני כן לקייפטאון שבדרום אפריקה,⁴⁰ והתעשר ממכירה של נוצות יענים. שנים ספורות לאחר מכן החליט הולצמן להקים חוות יענים בארץ. מאחר ששלטונות דרום אפריקה לא אפשרו לייצא את העוף מתחומם, הוא נאלץ לחפש מקור אחר. בשנת 1908 יצא הולצמן לחבש, ושכר ציידים, שהביאו לו אחד עשר אפרוחי יענים בני שבועיים-חודש. אולם גם חבש אסרה את ייצוא היענים, והולצמן ובני חבורתו נמלטו בקושי מפני שומרי הגבול שירו לעברם. הוא הצליח להבריח את היענים דרך סודן, ולאחר מסע תלאות שארך כשלושה חודשים, הפליג לנמל פורט סעיד שבמצרים, ומשם לנמל יפו. את היענים גידל הולצמן, בתחילה במכלאה שהקים בחצר ביתו בראשון לציון, ויותר מאוחר העבירם לפרדסו ברחובות. בשל בעיות התאקלמות מתו כמה מאפרוחי היענים, אך מארבעת הפרטים שנותרו לבסוף, הוא הצליח למכור נוצות באנגליה במחיר נאות. סמילנסקי טיים את סקירתו בברכה: "נאחל לאזרח בעל המרץ הצלחה גמורה במקצוע זה, שעדיין חדש בארצנו ולא

40 על הקמת חוות היענים בדרום אפריקה החל מהמחצית השנייה של המאה התשע עשרה לצורך ייצור נוצות, ראה: נ' לוי, 'העוף הגדול ביותר בעולם', מסע אחר 51 (1995), עמ' 38.

נחקר עדיין כראוי".⁴¹ חדשות סנסציוניות אלה פורסמו בהרחבה בעיתוני התקופה.⁴² ידיעה נוספת על גידול יענים בארץ מופיעה בעלון החקלאים משנת 1913. הידיעה אינה מוסרת פרטים לגבי זהות המגדלים ומקומם:

ענף כלכלה חדש בארץ הקרש.

(ביצחה שהיתה לסופרנו עם הרש"צ. הלצמן בראשון לציון.)

סופרנו: ואך עלה על דעת כל לאחו בענף כלכלה בזה שלא היתה ושנים היום אין דגמתו בכל הארץ כלה? מה הולצמן: לפני שנים מספר עזבתי את הארץ, ואדיר חפצי היה לשוכ הנח ובידי אמצעים שיתנו לי היכולה להשתקע פה בארץ בתור בעל אחוזה. כאמרו לדרום אפריקה והתעסקתי שם במסחר של נוצות בניית יענה וראיתי ינוכחתי שגדול העופות המצויים האלה היא מקור רווח כבוד לבעליהם, מקור עשר והון רב; ראיתי שהסוחר בנוצות סביר לו לבעל-האחוזה טובה על סבתי לו את הנוצות, גם בשעה שעליו לשלם במחירן סכום עצום כ"סומנים", ובהודיה רבה מוסרים הסוחרים למגדלי-הנוצות את כל הכסף במקום על חשבון הנוצות שלא תעשינה ראייה לנוצות ולסבירה, אלא אחד ושנים אחרות, ובעל האחוזה תולך ומהעשר משנה לשנה סבלי שינע ינועה יתרה: ראיתי שכל המחזיות אשר בהם מתעסקים בגדול כמות היענה עשו עשר רב אך ורק ע"י תוצאה (פרודקט) זו: התבוננתי לכסף וראיתי עד כמה דומים הם המחזיות הללו במצבם הגאוגרפי בעשבותיהם ובדשאיהם ובחורב באקלימם המטוג לארץ יהודה ואמר מדוע לא יטעו עין פרוי זה גם על ארבתנו, על ארסת יהודה?

קטע מראיון עם ש"צ הולצמן, ראשון מגדלי היענים בארץ, בעתון החבצלת (3.7.1909)

בנות יענה: מאז הובאו הנה היענים לא עלה בידי המגדלים להוציא דור חדש של יענים. רק בשנה זו הצליח הדבר אחרי עמל רב, וכימים האלה התבקעו מהביצים אפרוחים רבים. מחוסר איש מומחה לדבר היודע לטפל באפרוחים האלה, גידול הדור הזה עוד מוטל בספק ובודאי רק הדור השני או השלישי יגדל ויכניס נוצות, אחרי שיתמחו הבעלים בכל מקצועות העבודה הזו, ולכן דוחים אנחנו את יתר הידיעות ע"ד גידול היענים ויתר ההרפתקאות שעברו עליהם בשנים האחרונות לחבורות הבאות.⁴³

41 מעובד לפי ד' סמילנסקי, עיר נולדת, תל אביב תשמ"א, עמ' 77-78; ר' צוונג, 'החולב על גבי היען', עתמול יח/3 (תשנ"ג), עמ' 11-13.
 42 למשל בעיתון החבצלת, גיליון מס' 110 (3.7.1909), עמ' קעט-תקפא.
 43 חקלאי ב, תרע"ג, עמ' 54.

לא מצאתי מידע, מה עלה בגורלם של ניסיונות אלה, שכנראה הופסקו עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. למעשה, רק בראשית שנות השמונים של המאה העשרים החלו לגדל יענים בארץ כענף כלכלי. היענים הובאו לארץ מדרום אפריקה על ידי הולנדי בשם מייק ואן רוונברוק בסוף 1979. ביולי 1981 הוא הקים חווה גדולה לגידול יענים באזור עין הבשור.⁴⁴ על בסיס מרכז רבייה זה הוקמה אחר כך חווה לגידול יענים בקיבוץ האון ובמקומות אחרים בארץ.

האם היען נזכר במקרא?

התשובה לשאלה זו קשורה לאופן הפרשנות של פסוקים במקרא. השם 'יען' נזכר במקרא רק פעם אחת, ובלשון רבים — "כיענים במדבר" (איכה ד', ג). רוב הפרשנים והחוקרים סבורים שה'יענים' זהים ל'בנות יענה'.

בתורה נמנתה 'בת היענה' בין העופות הטמאים (ויקרא י"א, טז; דברים י"ד, טו). י' אהרוני סבור היה שאין מדובר ביען. הנימוק שלו לכך הוא, ש'בת היענה' נזכרת בתורה כעוף, בעוד שהיען לא נחשב בעולם הקדום כעוף — הוא אינו יכול לעוף, משום שכנפיו, הקטנות יחסית לגופו, מנוונות. יתר על כן, במקרא מופיעה 'בת היענה' כשוכנת חורבות (ישעיהו י"ג, כא; ל"ד, יג), ואילו לדעת אהרוני היען חי תמיד במדבר הפתוח, ומתרחק בחשדנותו מפילו מגלי אבנים, כל שכן מחורבות. בפסוקים אחרים (מיכה א', ח; איוב ל', כט) מאופיינת 'בת היענה', יחד עם ה'תנים', בקול אבלה ויללתה.⁴⁵ אולם היען אינו משמיע קולות, משום ששרירי הגרון התחתון שלו מנוונים. לכן מסקנתו של אהרוני הייתה, ש'בת היענה' (כמו גם ה'תנים') היא עוף דורס לילי.⁴⁶ גם פליקס, דור ואחרים, צידדו בדבריו, והציעו שמדובר באוח מתת-מין מדברי (*Bubo bubo ascalaphus* ובאנגלית: Eagle Owl).⁴⁷

44 ראה כתבה של צ' שינף, העיר, ח' באדר תשמ"ח, עמ' 32-33, וכן על פי מידע שקיבלתי מחברת 'עוף קור' המתמחה בשיווק יענים.

45 השווה: רד"ק, ספר השרשים, שורש יען, עמ' 144 (רפז). י' פליקס העיר שכנראה מקור השם קשור בקול 'ענות' (השווה שמות ל"ב, יח) שמשמיעים עופות אלה בלילה. ראה: י' פליקס, טבע וארץ בתנ"ך — פרקים באקולוגיה מקראית, ירושלים תשנ"ב, עמ' 183.

46 י' אהרוני, 'תמצית אחדות מהרצאותי', כתבי האוניברסיטה העברית בירושלים, המכון למדעי היהדות ב, ירושלים תרפ"ה, עמ' 69-70; הנ"ל, זכרונות (לעיל, הערה 8) ב, עמ' 211; ש' לולב מציע שמדובר במין "לילית". ראה: ש' לולב, "זוגות" בשמות חיות ועופות, טבע וארץ ג (תשכ"א), עמ' 267.

47 י' פליקס, חי וצומח בתורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 24; ד' טלשיר, שמות בעלי החיים בתרגום הארמי של השומרונים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 180; מ' דור, החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל אביב תשנ"ז, עמ' 104; ע' אלון, החי והצומח של ארץ-ישראל ו, תל אביב 1986, עמ' 35, כותב באופן כללי: "אחד מדורסי הלילה".

לפי רוב הפרשנים והחוקרים השם "כנף רננים" שנזכר באיוב ל"ט, יג מתייחס ליען, ושם גם מתואר אורח חייו של עוף זה.⁴⁸ לטענת דור, המייצג דעת מיעוט, היען המוכר לנו היום כלל אינו נזכר במקרא.⁴⁹ מכל מקום, אין ספק בכך שהיען התקיים בארץ ישראל בתקופת המקרא כפי שעולה מהמצא הארכאולוגי והאפיגרפי.

חותמת-חרפונית מתל גזר (האלף השני לפנה"ס) ועליה איש אחוז בשני יענים

בניגוד בולט לסברת החוקרים, מסורת התרגומים בתקופת המשנה והתלמוד היא כמעט אחידה וחד-משמעית: 'בת היענה' במקרא היא היען.⁵⁰ בתרגומים הארמיים (אונקלוס ותרגום יונתן) היא מופיעה בשם 'בת נעמיתא', היא 'הנעמית' בלשון חז"ל, ושם על פי תיאוריהם נראה כי ללא ספק הכוונה ליען. כך זיהו עוף זה גם בתרגום השבעים (Strouthio) ובוולגאטה (Strutio). תמימות הדעים של כל התרגומים מעידה, שמדובר במסורת קדומה ומבוססת. במסורת פרשנית זו אחז גם רס"ג, שתרגם את "בת היענה" לערבית בשם "אלנעאמה".

כתמיכה נוספת במסורת הזיהוי לדורותיה, יש להעיר מספר דברים כנגד טענות החוקרים, ש'בת היענה' אינה היען: ראשית, היען, למרות מזורותו, עדיין נכלל במחלקת

48 י' אהרוני, זכרונות (לעיל, הערה 8) ב, עמ' 38-43; י' פליקס (לעיל, הערה 45), עמ' 353-353. חז"ל זיהו את 'כנף רננים' עם 'בר-יוכני', עוף ענק. ראה: בכורות נז ע"ב; יומא פ ע"א; סוכה ה ע"ב. מקבילה לכך ניתן למצוא בחיבורו של פליניוס הפותח את תיאור העופות בינן ואחר כך בעוף החול phoenix. ראה: G. Plinius. Naturalis Historia (H. Rackham tran). London 1956. X 1-3. חוקרים אחרים סברו בעניין תיאור 'כנף רננים', שמדובר בציפורים אחרות כגון עורב או עפרוני. ראה: ש' בודנהיימר, (לעיל, הערה 4), עמ' 307; מ' דור (לעיל, הערה 47), עמ' 141.

49 מ' דור (לעיל, הערה 47), עמ' 149.

50 יוצא דופן הוא אולי התרגום השומרוני שתרגם "ברת (י)עניתה" או "(ברת) ירודה". ראה: ד' שלשיר (לעיל, הערה 47), עמ' 181-183, ושם התאמץ שלשיר, שלא לצורך, להוכיח שהתרגום השומרוני נוקט בפרשנות עצמאית ולכאורה מדובר בעוף לילה דורס, כדעת חלק מהחוקרים.

העופות, וחז"ל הדגישו במפורש ש"הירודין והנעמית הרי הן כעופות"⁵¹. חכמים הביעו כאן דעה עצמאית, ולא היו שותפים לתפיסה פולקלוריסטית שרווחה בימיהם, שהיען הוא בריה מוזרה — תוצר של עוף וגמל (ועל כך נרחיב בהמשך).

הטענה שהיענים נמצאים רק במרחב הפתוח ומתרחקים מאזורים סגורים, אינה מדויקת לחלוטין. פסוקי המקרא מתארים מציאות של חורבן ושממה, ובאזורים שאינם נושבים בדרום הארץ יענים גדלים גם בסמוך לחורבות. יתר על זאת, בדרום הארץ, גידלו בעבר יענים בתוך חצרות הבתים. גם אין זה מדויק שהיען אינו משמיע כלל קולות: אפרוחי היען יודעים לצפצף (תופעה שעדיין אין לה הסבר ברור),⁵² למרות שאין ליענים מנגנון השמעת קולות כמו לשאר העופות.⁵³ כמו כן, מפורסמת 'שאגת' היען הזכר, שקורא לנקבות להצטרף אליו בתקופת הייחום. מדובר בצליל עמום וחזק, הנשמע למרחק ניכר, והוא תוצאה של תהודה הנוצרת מפליטת אוויר שהיען צובר בוושט. ייתכן שדווקא קולות ייחודיים אלה, שהיו מוכרים לקדמונים יושבי המדבר, שימשו כדימוי ליבבת האבל. אגב, רמב"ן מסיק דווקא ממיכה א', ח, שאכן היען אינו משמיע קול כלל, והשתיקה היא אבלו (כי שתיקה היא סימן לאבלות).⁵⁴ הערתו של רמב"ן היא חשובה, שכן בפסוקי המקרא לא נאמר במפורש ש'בנות היענה' משמיעות קול!

אנו סבורים, שמסורת הזיהוי המסורתית היא מוצקה, ולפיכך יש לקבל את הזיהוי ש'בת היענה' הכוונה ליען, וכך גם הכינוי הספרותי — 'כנף רננים'.

היען במקורות חז"ל

אין ספק שבתקופת המשנה והתלמוד הכירו היטב את היען, גם כעוף בר וגם כעוף שגידלו אותו בתרבות. יורו על כך המקורות אשר מתארים את תכונתו. היען אמנם צמחוני, אך לעתים הוא נוהג לבלוע אבנים, מתכות וגופים קשים אחרים, שבעזרתם הוא טוחן את המזון בתוך הקורקבן. חפצים אלה כולע היען מיומו הראשון, עד

51 תוספתא כלאים פ"ה, ה"ח, מהד' ליברמן עמ' 223; ובגרסת הירושלמי, שם פ"ח ה"ה לא ע"ג: "הירודות והנעמית הרי הן כעוף לכל דבר".

52 ראה תמונה אצל ע' פז (ולעיל, הערה 37). תודתי לד"ר אודי אשש על מידע זה.

53 לפי זה יש להבחין בין 'בת היענה' שמשמיעה קולות, לבין היענים' הבוגרים שאינם משמיעים קולות.

54 ר' משה בן נחמן, חדושי הרמב"ן השלם, מסכת חולין, מהד' מכון מערבא, עמ' עט, ירושלים תשנ"ג (בכתב היד הדברים נכתבו בסוף המסכת). את ההלכה שאין האבל מדבר לומדים מהפסוקים ביחזקאל כ"ד, טז-יז (מועד קטן טו ע"א). כך גם נוהגים יהודי תימן. ראה למשל: א' בן-דוד, הוד (ולא ציון מקום פרסום), תשנ"ט, עמ' 125.

משקל כולל המגיע כדי 650 גרם.⁵⁵ תכונה מיוחדת זו הפליאה את הקדמונים שאפיינוהו בכך, ובפולקלור העממי רווחה ההשקפה שחפצים אלה מהווים את מרכיב המזון המועדף של היען.⁵⁶ על הציורי לנח "ואתה קח לך מכל מאכל אשר יאכל" (בראשית ו', כא) — דרש רבי אבא בר כהנא: "הכניס זמורות לפילים, חצובה לצבאים, זכוכית לנעמיות".⁵⁷ דומה, שמדרש זה משקף מציאות שבה גידלו יענים בארץ. דבר זה בא לידי ביטוי ברור בדברי רבן שמעון בן גמליאל המתיר לטלטל שברי זכוכית בשבת, מפני "שהוא מאכל נעמיות".⁵⁸ האמוראים ציינו בהקשר להלכה זו ש"נעמיות שכיח", בניגוד לפילים שאינם שכיחים.⁵⁹ חז"ל הכירו אפוא מקרוב את היענים. יעיד על כך הסיפור על ר' רבא ור' חונה (= הונה) בר חייה, שהיו יושבים ולפתע הגיע יען שחטף את התפילין של רב חונה, אולם ר' אבא הצליח לצוד אותו.⁶⁰ בתלמוד הירושלמי אף נמסר על הנוהג לזקק זהב בתוך קיבתו של היען: "זהב מזוקק — שהיו מחתכין אותו כזתים וטחים אותו בצק ומאכילין אותו לנעמיות והן מסננות אותו".⁶¹ היען משלים את מזונו בבעלי חיים קטנים שאותם הוא לוכד. כנראה שמגדלי היענים היו נוהגים לתת להם גם חתיכות בשר של נבלות. דבר זה נלמד מתוך המדרש הבא: "וישסף שמואל את אגג לפני ה' בגלגל" (שמ"א ט"ו, לג) — "מה עשה לו?... היה מחתיך מבשרו זיתים זיתים ומאכיל לנעמיות... ביכר לו מיתה מרה".⁶²

היען הוא עוף טמא

על פי מסורת חז"ל, שהיא המחייבת מבחינה הלכתית, אין ספק שהיען אינו כשר. הדבר נובע בראש ובראשונה ממסורת הזיהוי הברורה, שרואה ב'בת היענה' הטמאה (ויקרא י"א,

55 ש' שרר, 'גידול יענים', השרה ע (תש"ן), עמ' 300-301; ג' לוי (לעיל, הערה 40), עמ' 37: "אנליזה של קיבה אחת של יען בשבי הכילה 120 גרם ברזל, חתיכות של חוטי תייל, כדורי ירי, מטבעות, מסמרים ואפילו מנעול". למעשה חלק בלתי מבוטל ממקרי המוות בקרב היענים, בעיקר בשלבי הגידול הראשונים, הוא כתוצאה מבליעת גופים זרים. ראה בהרחבה: מ' פורת, 'רגע לפני ההצלחה', משק העופות, תל אביב 1992, עמ' 607-612.

56 וכך למשל כתב ר' רפאל מרדכי מלכי (נפטר בירושלים בשנת 1702): "ברא (הקב"ה) איזה בריות שמעכלים את הדומם ונהפך בבטנם למזון, והיא בת היענה דאוכלת זכוכית וברזל ומעכל הברזל במעיו" (מ' בניהו, מאמרים ברפואה לרבי רפאל מרדכי מלכי, ירושלים תשמ"ה, עמ' קסב).

57 בראשית רבה נח פרשה לא יד, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 287.

58 תוספתא שבת פ"ד ה"ח, מהד' ליברמן עמ' 67.

59 שבת קכח ע"א, ופרשנות מעט שונה ראה בירושלמי שבת פ"ח, טז ע"ג.

60 ירושלמי מועד קטן פ"ג ה"ז פג ע"ב.

61 ירושלמי יומא פ"ד ה"ד מא ע"ד. על פי דפוס ונציה רפ"ג ומהדורת זוסמן.

62 פסיקתא דרב כהנא זכור פסקא ג ו, מהד' מנדלבוים עמ' 45; ילקוט שמעוני לשמואל א, פרק ט"ו, רמז קכ"ג.

טז; דברים י"ד, טו) את ה'נעמית', הוא היען. כשם שהיען נאסר, כך גם הביצה שלו, ובהקשר לכך הסבירו חז"ל את המשמעות של השם 'בת יענה': "מנין לביצת טמאה שהיא אסורה מן התורה, שנאמר 'ואת בת היענה'. וכי בת יש לה ליענה, אלא איזו זו ביצה טמאה".⁶³ כמו כן לא הייתה מסורת אכילה של היען באף אחת מקהילות ישראל.

היען גם אינו עומד בקריטריונים של רוב סימני הטהרה כפי שנקבעו בהלכה ובמסורת חז"ל. על כך כתב רמב"ן: "ובדקו בה ואין לה אלא שלש אצבעות, שנים לפניו ואחד יוצא גדול, ואין לה זפק אבל קרקבנה נקלף".⁶⁴ למעשה, ליען יש רק שתי אצבעות בלבד, והמושג ההלכתי "אצבע יתירה" אינו חל בו.⁶⁵ כך גם כתב ר' אליעזר אשכנזי (מחכמי פולין במאה השבע עשרה, עלה לארץ ישראל בשנת 1651): "שאיין לה אלא ב' אצבעות לפניו וא' יוצא גדול ואין זו אצבע יתירה".⁶⁶ באומרו ה"אצבע יוצא גדול", הוא כנראה מתכוון לטופר הגדול היוצא מהאצבע הפנימית והארוכה של היען. אשר לשאר הסימנים, כפי שכתב רמב"ן, ליען אין זפק. אמנם קורקבנו נקלף⁶⁷ — אך אין סימן זה לבדו מספיק בשביל להכשיר את היען. סימן נוסף הוא צורת ביצתו הסגלגלה, ועל פי הכלל בברייתא "ראשה אחד כד [= עגול ככדור] וראשה אחד חד -טהורה. ב' ראשיה כדין... — טמאין",⁶⁸ הרי שביצת היען טמאה.⁶⁹

מעבר לכך ניתנו הסברים נוספים לאי-אכילתו של היען. פרשנים רבים הטעו זאת בהסבר פרקטי — באי-התאמה של בשר היען למאכל אדם. את דבריהם הם מביאים אגב ההסבר שהתורה הזכירה דווקא את "בת היענה" (היא ביצת היען או האפרוח שלו, הראויים לאכילה), ולא את היענה עצמה (היא העוף הבוגר, שאינו ראוי לאכילה), כדי ללמד שכולם טמאים ואסורים. ר' אברהם אבן עזרא כתב בעניין זה:

דע, כי מנהג התורה לדבר על ההווה, כמו בת היענה. למה שינה הכתוב לומר ככה, ותהיה הבת כוללת כל המין, וכזה לא מצאנו. דע, כי בשר היענה יבש כעץ. ואין

- 63 חולין סד ע"ב. ובעקבות התלמוד מכנה הרמב"ם את היען בשם 'יענה' ואת ביצתה 'בת יענה', ראה הלכות מאכלות אסורות פ"א הי"ד, לעומת פ"ג ה"א. על המילה 'בת' בהוראה של 'ביצה', ראה: א' טל, 'לקסיקון התלמודי: על ביצים, הטלתן ובקיעתן', לשוננו סג (תש"ס-תשס"א), עמ' 221-223.
- 64 חידושי הרמב"ן למסכת חולין סב ע"ב.
- 65 י' אהרוני, 'הערות לחידושי רמב"ן לחולין', סיני יג (תש"ד), עמ' קב.
- 66 ר' אליעזר אשכנזי, דמשק אליעזר על מסכת חולין, ירושלים שני"ב, עמ' תצח.
- 67 ש' שרר (לעיל, הערה 55), עמ' 300. במסגרת סמינריון שאני עורך במחלקה ללימודי ארץ ישראל, נבדקה ביי"א בניסן תשס"ב תכולה של קורקבן של יען. אחר פתיחת הקורקבן ניתן היה לקלף ביד בקלות את חלקו הפנימי.
- 68 חולין סד ע"א.
- 69 מדובר בסימן כללי, שיש בו גם יוצאי דופן. למשל, גם לביצת היונה, שהיא לכל הדעות כשרה, יש שני ראשים כדין.

המנהג שיאכלנו אדם, כי אין בו ליחה, ולא יאכל מכל המין רק הבת, כי היא נקבה וקטנה, יש בה מעט ליחה, ולא כן הזכר הקטן.⁷⁰

בתשובות בעלי התוספות נאמר: "...דיענה עצמה אסורה מפני שיענה אוכלת ברזל, וכשהיא גדולה קשה כברזל, ואין אוכלין אותה".⁷¹ כעין זאת כתב ר' משה סופר (ה'חתם סופר'; 1832-1772): "כי יענה הוא עוף אוכל אבנים וברזל ובשרו נחוש כנחושת וא"א לאכלו בשום אופן".⁷² הטענה שהיען הוא לכאורה כשר, נזכרה כבר בתקופה הרומית. אגב, תיאור ארוחתו של הקיסר הליוגאבאלוס, שהכילה יענים צלויים, נאמר שמאכל זה מותר לפי תורת ישראל. בודנהיימר העיר על כך, בצדק, "דבר שאינו נכון כלל וכלל, כידוע".⁷³ למרות זאת, ישנם כאלה הסבורים שהיען הוא כשר.⁷⁴ טענה זו מתיישבת עם גישתם שהיען אינו "בת היענה" שנאסרה מן התורה. לכאורה ניתן למצוא פתח לטענתם להכשיר עוף זה, על פי כמה קריטריונים הנזכרים בהלכה. ראשית, מדובר בעוף שאינו דורס, כפי שהעיר המאירי.⁷⁵ שנית, לפי שיטת רבנו משה בן יוסף (רמב"ם) ושיטת הרמב"ם, כאשר אין מסורת ניתן אולי להסתפק בסימני הטהרה שנתנו חכמים.⁷⁶ הרמב"ם מצדד בשיטת הגאונים, שאם מדובר בעוף שאינו דורס, אזי ניתן להסתפק בסימן אחד — שיש לו קורקבן נקלף.⁷⁷ התנאי האחרון אכן קיים ביען, וכפי שציין רמב"ן — קורקבנו נקלף.⁷⁸ אולם למעשה כל המהלך הזה בנוי על הנחה שגריה מעיקרה, היינו שיטת הזיהוי של חלק מהחוקרים, שאינם מקבלים את מסורת הזיהוי של חז"ל ש"בת היענה" של התורה היא היען. מבחינה הלכתית, לזיהוי של חוקרים אלו, אין כל תוקף הלכתי, אלא רק למסורת חז"ל, שהתקבלה בעולם הפרשנות וההלכה היהודית ללא כל עוררין. אמנם כבר העיר רש"י שניתן לאכול עופות שיש

70 ראב"ע בפירושו הארוך, שמות כ"ג, יט.

71 ספר מושב זקנים על התורה, לונדון תשי"ט, מהד' ד"ס ששון עמ' רפד.

72 שו"ת חתם סופר, יו"ד, ירושלים תשל"ב, סימן ע'. אגב, בהמשך הוא מעיד "ואני ראיתי כלים העשויים מקליפת ביצתה".

73 ש' בודנהיימר (לעיל, הערה 4), עמ' 93.

74 כך למשל כתב מ' דור (לעיל, הערה 47), עמ' 104: "אין שום הגיון לחשוב שהקדמונים ראו את היען כטמא ואסור באכילה. הוא ניוון בעיקר מצמחים, רחוק מטרף ומלכוף". מ' פורת (לעיל, הערה 55), עמ' 610, כתב בעניין בשר היענים, כך: "אמנם לא בדיוק בשר כשר (בעניין זה קיים ויכוח אפילו בקרב הרבנים)". לפי מיטב ידיעתי לא קיים כל ויכוח בעניין כשרות היען, ואין שום רב אורתודוקסי שיתיר עוף טמא זה. ויש מי שמעדי בעניין זה ונטה לדעת מ' דור, בניגוד גמור למסורת חז"ל ודעת הראשונים, ראו תהודת כשרות, 20 (תשס"א), עמ' 16-17.

75 רבינו מנחם ב"ר שלמה, בית הבחירה למסכת חולין, לדף ס ע"ב, ניו יורק תש"ו, עמ' 236.

76 הלכות מאכלות אסורות פ"א הט"ז, והערותיו של מהר"י קאפת, שם, הערה כו, עמ' מד.

77 שם, הי"ט.

78 חידושי הרמב"ן למסכת חולין דף סה ע"א.

להם סימני טהרה, אבל: "חוץ מעופות המפורשים בפרשה, שגזירת הכתוב הוא שאע"פ שיש בהן סימן טהרה... — טמאים".⁷⁹ אך גם מעבר לטענה הלכתית זו, כבר הראנו לעיל את הביטוס למסורת חז"ל והגיונם, על פי ניתוח המקראות ועל פי המידע על חיי היענים.

השיוך הסיסטמטי של היען בעולם החי

צורתו המוזרה של היען שלהבה את דמיון הקדמונים, ואגדות רבות נכרכו סביבה. רגליו וצווארו הארוכים ובית גידולו המדברי, הזכירו לקדמונים את הגמל, ומכאן גם שמו הלטיני. רבים האמינו, שהיען הוא תוצר הכלאה של עוף וגמל, או בריה בפני עצמה. תפיסה זו הייתה נחלתם של חכמים רבים, מבני דתות שונות.⁸⁰ למשל יהודה הדסי (אמצע המאה השתים עשרה) כתב: "כבת יענה אשר בה ארבע רגלים כגמל. וגם אבר וכנפות, עמוד והתבונן נפלאות אל אשר עשה בעולמך. כנפיה ככנפי העופות וגופה וראשה ורדיה כבהמות".⁸¹ להלן נביא את תיאור היען שמוכא באנציקלופדיה של אבן פצ'ל אלה אלעמרי (נפטר בדמשק בשנת 1349). תיאור זה מופיע בגרסאות שונות בספרי הזואולוגיה וה'אדב' הערביים, וכאמור הוא משקף את האמונות והדעות שרווחו בקרב בני האדם בעת העתיקה:

נעאם [= יען] — הוא בעל חיים שמורכב מיצורים מעופפים ומהגמלים; היא לקחה מהבהמות את הצואר, ואת הקרסול והטלפיים מהגמל. ולקחה מהעופות את המקור ואת הכנפיים ואת הנוצות. והיא אוכלת חלוקי אבנים וחולות וממיסה אותם עד שנעשים כמו מים, כמו שהכלב ממס בבטנו את העצמות... וכמו כן היא אוכלת את גחלי האש והם לא מזיקים לה... וכשהיען מטילה את ביציה, היא טומנת אותם באדמה. והיא בדרך כלל מטילה 20 ביצים או יותר. היא טומנת שליש מהביצים ודוגרת על שני שליש. ואם האפרוחים בוקעים, אז היען שוברת את מה שנשאר מהביצים ומאכילה בהם את האפרוחים. וכשמתחזקים האפרוחים אז היען מוציאה את מה שטמנה באדמה ושוברת ומשאירה אותם על הרצפה, כדי שיתאספו סביבם הזבובים, היתושים, הנמלים והחרקים ואחר כך אוכלת מהם, כדי שתוכל לגדל בהם את האפרוחים.⁸² הסתכל על הגידול המפליא הזה ללא הפסקה. כשהיען רצה היא משמיטה את כנפיה בין שני רגליה ואז אף בעל חיים לא יוכל להשיגה.

79 רש"י לחולין סא ע"א, ד"ה נשר.

80 סקירה על כך, ראה: ' אהרוני, 'תמצית' (לעיל, הערה 46).

81 ' הדסי, אשכול הכופר, מהד' גוזלור, 1836, עמ' כד.

82 השווה: ספר מושב זקנים (לעיל, הערה 71), עמ' רפד: "סמך עורב לבת היענה... כמו שהיענה אכזרית על בניה כך העורב מן הביצה שנולד בה ומצואתם נעשו יתושים ואוכלים אותם". אמנם, הדברים מתייחסים לעורב, אם כי המחבר משווה ביניהם.

המפליא הוא שאם נתקלה ברוח, אז היא רצה מהר יותר מאשר קודם וכתוצאה מכך היא מפחדת מהצל של עצמה. והערכים אומרים: 'איש זה יותר טיפש מהיען', כי אם היא עזבה את ביציה וראתה ביצי זולתה, אז היא דוגרת עליהם ומזניחה את ביציה...⁸³

לסברת הקדמונים, שהיען אינו עוף רגיל אלא תוצר הכלאה עם בעלי חיים, ניתן למצוא הסבר ראלי. ליען כמה תכונות ייחודיות שבהן הוא דומה יותר ליונקים מאשר לעופות. לדוגמה: ליען אין כושר תעופה, דבר הבא לידי ביטוי במבנה העצמות, בשרירים ובאברות הכנפיים הקטנות. עצם החזה של היען שטוחה וחסרת קרין (crista sterni — רכס עצם המשמש מקום חיבור לשרירי התעופה של העופות).

הוא מפריש שתן נוזלי בכיב (אצל רוב העופות הביב הוא פתח ממנו מופרשים שלושה פתחי צינורות, העיכול, השתן והמין. ההפרשות של שלושת צינורות אלה נפלטים דרך פתח אחד בלבד). אך שלא כמו כל העופות הוא מופרש בנפרד מהגללים. היען הוא אחד ממיני העופות הבודדים, שלזכר יש איבר זכרות כשל יונק. כמו כן, ליען חסר מנגנון יצירת הקול הנמצא אצל רוב העופות בתחתית הגרון התחתית, במקום הסתעפות הסמפונות (syrinx), ואצל היונקים בגרון העליון. בעצם החזה ובסוף בטנו של היען יש רקמה קשה (callus), הנוצרת מחיכוך מתמיד של עור היען עם הקרקע כאשר הוא נח, בדומה לרקמה הקיימת גם אצל הגמל.⁸⁴

בשל תכונות אלה מהווים ה'יענאים' (Struthioniformes) בתורת המיון המודרנית סדרה עצמאית ויוצאת דופן, הכוללת רק את המין 'יען'. סדרה זו נחשבת לקבוצה ה'פרימיטיבית' מבין קבוצות העופות החיים כיום. דומה, שדווקא בשל תכונות אלה יש מקום לכלול את היען בקבוצת ביניים בין העופות ליונקים, בדומה לברווזן (Ornithorhynchus anatinus). מכל מקום, למרות שונותו, מוגדר בימינו היען כעוף. למעשה, גם בתקופה הקדומה ניתן להבחין במקורות בין הגישה המדעית הביקורתית שהכירה ביען כעוף, ובין התפיסה העממית הרווחת יותר. שתי גישות אלה באות לידי ביטוי בספר הזואולוגיה החשוב ביותר שנכתב בימי הביניים בידי אלג'אחט' מבצרה (מת ב-869). הוא מציין ששמו של היען בפרסית הוא "אשתר מרע", דהיינו גמל-עוף, אך מוסיף בהסתייגות: "ולא מצאנו שהשם הזה מחייב שתהא הנעאמה תולדה של גמל ועוף, אלא שההמון, משדימוה לשני הדברים הקרובים הללו — קראוה על שמם".⁸⁵

83 אבן פצ'ל אלה אלעמרי, מסאלכ אלעבצאר פי ממאלכ אלעמצאר, מהד' פואד סזכין, 20-21, פרנקפורט-מייין 1989, עמ' 48-49. וראה גם איור מספר 7.

84 י' אהרני (לעיל, הערה 46), עמ' 70.

85 אלג'אחט', כתאב אלחיואן ג, בירות 1955, עמ' 143, והשווה: י' שווארץ, ספר תבואות הארץ, מהד' א"מ לונץ, ירושלים תר"ס, עמ' שעג.

על רקע זה יש לציין, שבמקורות ההלכתיים היהודיים מוגדר היען כעוף. דבר זה בא לידי ביטוי בהופעת "בת היענה" (היא היען על פי מסורת חז"ל) ברשימת העופות הטמאים בתורה, בקביעה חד-משמעית של חז"ל שהנעמית היא "כעוף לכל דבר",⁸⁶ וכן בכל ספרות הראשונים והאחרונים שדנים בעניין היען. ליתר דיוק, כאשר המקורות היהודיים דנים בעניינים שיש להם השלכות הלכתיות מחייבות, תמיד מופיע היען כעוף. מהבחינה הזו, המקורות היהודיים שיקפו תפיסה מתקדמת, לעתים עצמאית, שהקדימה בהרבה את זמנם, שכן רק עם התפתחות המדע הזואולוגי הוגדר היען כעוף. יחד עם זאת, צריך לציין שבספרות היהודית בעלת האופי הפרשני והאגדי שאיננו מחייב, ניתן למצוא פה ושם מידע פולקלוריסטי שרווח בקרב המון העם.

סיכום

במאמר זה ביקשנו להראות, שאכן 'בת היענה', העוף הטמא הנזכר בתורה, זהה לעוף הנעמית, המכונה בימינו בשם 'יען'. מדובר במסורת זיהוי מוצקה, ובניגוד לדעות של חוקרים רבים, היא מתיישבת היטב עם התיאורים שעולים מפסוקי המקרא. מסורת הזיהוי של חז"ל היא בסופו של דבר הקריטריון הקובע להלכה, בצורה חד-משמעית, שהיען הוא טמא. היען היה מוכר היטב בנוף הארץ ישראלי, ותואר רבות במקורות, הן בשל צורתו המיוחדת והן בשל השימושים שנעשו בביצים ובנוצות שלו. ישנם אף רמזים שהוא גודל באזור ארץ ישראל בתנאי תרבות.

86 ירושלמי, כלאים פ"ח, לא ע"ג, על יסוד התוספתא בכלאים פ"ה ה"ח, מהד' ליברמן עמ' 223. כן הדבר נלמד מהמשנה בכלים פ"ז מ"ד, שם נזכרת 'ביצת הנעמית' בין הדברים שנבראו ביום החמישי, היינו ביום שנבראו העופות, בעוד שיונקי היבשה נבראו ביום השישי.